

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са V међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у
Крагујевцу
(29-30. X 2010)

Књига I

КЊИЖЕВНИ
(СТАНДАРДНИ) ЈЕЗИК И
ЈЕЗИК КЊИЖЕВНОСТИ

Крагујевац, 2011.

Марина М. НИКОЛИЋ¹
 Институт за српски језик САНУ

НАЧИНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: статус и семантички потенцијал

Основни циљ рада је идентификовање и дефинисање начинских реченица. У вези с тим је и разграничавање начинских реченица од оних чији се семантички опсеги могу преклапати, тј. од реченица блиске семантике. Остали циљеви рада су: објаснити статус начинских реченица као и њихов однос према семантички сродним реченицама, најпре поредбеним и последичним, а затим и понудити одговарајућу и применљиву класификацију начинских реченица у савременом српском језику.

Кључне речи: начинске реченице, синтакса сложене реченице, српски језик

1. Када је реч о начинским реченицама, јавља се много питања на која треба дати одговор. Прво питање је проблем класификације (зависно)сложених реченица. Тај проблем одувек мучи српске лингвисте а није решен ни у другим словенским језицима. Критеријуми за класификацију били су различити (формално-граматички, семантички, функционални), с тим да се ни један узет сам за себе није показао довољно добрим да понуди коначно и најбоље решење. Показало се да би у даљим истраживањима било добро комбиновање датих критеријума. У складу са том идејом, циљ овог рада јесте да покаже и опише формална средства у оквиру зависносложене реченице (тј. начинске клаузе) којима се изражава значење начина,² те што се приступа тиче, у раду долази до мешања, тачније преплитања, два критеријума – формалног³ и семантичког.

Корпус је стилски разноврстан и чине га текстови различитих функционалних стилова савременог српског језика. У већини су то примери из електронског Корпуса српског језика (тзв. Витасов корпус)⁴ и са Интернета, али и из дела савремених српских писаца.⁵

1 marina.nikolic@isj.sanu.ac.rs

Овај чланак је резултат рада на пројекту 148002 „Опис и стандардизација савременог српског језика“ који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

2 Предмет рада је веома сложен и обиман, па је због ограничености простора овај рад више скица за једну знатно већу студију. Свесни смо обимности и комплексности предмета истраживања, но сматрамо да ће бити корисно и само идентификовање проблема уколико решења која ће бити дата на неки начин буду била спорна. Управо истицање бројних проблема који се јављају приликом анализе и тумачења начинских реченица могу испровоцирати и навести истраживаче да се у будућности окрену њиховом решавању и да последица тога буде монографија која ће се бавити средствима изражавања начина у савременом српском језику. Рад углавном нема теоријске претензије, више је дескриптивне и експланаторне природе.

3 Формални критеријум огледа се у томе што су реченице издвојене на основу везника (или везничког израза) који уводи зависну реченицу.

4 www.korpus.matf.bg.ac.rs.

5 Када је реч о текстовима књижевноуметничког функционалног стила, они су претежно преузети са сајта *Антологија српске књижевности* (www.ask.rs). Напомињемо да примери нису конструирани.

2. Систем начинских реченица у савременом српском језику

Начинске реченице⁶ су зависне реченице којима се изражава начин вршења радње надређених (главних) реченица.⁷ Оне представљају супституте додатака за начин који најчешће ближе одређују, модификују, детерминишу управни глагол у реченици, али могу детерминисати и неки други реченични део.

Као што је речено, када је реч о начинским реченицама, први проблем који се издваја јесте идентификовање и дефинисање начинских реченица у смислу раздвајања од оних реченица са којима имају блиска значења и међу којима није јасно поставити границу.

2.1. **Однос начинских и поредбених реченица.** Не само у српском, него ни у другим језицима нема јединственог решења о статусу начинских и/или поредбених реченица, него се однос начина и поређења на нивоу зависносложене реченице решава на три начина: 1) или се све начинске реченице подводе под поредбене, 2) или се све поредбене реченице подводе под начинске, 3) или се начинске и поредбене сматрају посебним (раздвојеним) врстама зависних реченица.

Чак и летимичан преглед граматика и остале литературе на српско(хрватско)м језику, покзује да су начинске реченице негде представљене као самостална подврста зависних реченица, другде се посматрају заједно са поредбенима, док се негде уопште не помињу.

Павица Мразовић тумачи начинске реченице, док поредбене посматра само као семантички тип, подврсту начинских реченица (Мразовић 2009). Поредбене реченице не спомињу Катичић и Барић и др. који сматрају да се све поредбене и начинске реченице одређују као начинске. Брабец–Храсте–Живковић начинске реченице издвајају у посебан, од поредбених реченица различит структурно-семантички тип. Они сматрају да прилошки везници *као да*, *као што*, *како* и *када* везују начинске реченице, а да везници *што-то*, *камоли*, *а камоли*, *него што*, *некмоли* имају поредбену функцију (Брабец и др. 1961: 206–207). Прањковић сматра да су поредбене само оне реченице које садрже компаратив или коју другу реч с компаративним значењем или је пак значење целе реченице компаративно, а у засебну групу издваја начинске реченице уведене везником *како* који назива основним, док се као секундарни може јавити и *што* (Силић–Прањковић 2005). Неки старији хрватски лингвисти (Вебер Ткалчевић, Јосип Флоршиц) сматрају да су све такве реченице поредбене, а у поредбеним је каткад присутно и начинско значење, док начинских реченица нема.⁸ М. Стевановић, донекле диференцира поредбене конструкције од начинских, али их ставља под једно име – начинскопоредбене (Стевановић 1991), док М. Лалевић пише да су начинске и поредбене врло често тако блиске да се не може поставити јасна граница

сани, јер мислимо да, иако конструисани примери јасније, пластичније указују на неку појаву, па и тиме што се за ту језичку појаву „сувишни“ реченични делови избегавају, често потврду таквих примера не можемо наћи у „живом језику“, и једноставност таквих примера не одликује реченице (исказе) савременог српског књижевног језика, било ког нивоа или функционалног стила.

6 Често лингвисти, попут М. С. Лалевића (Лалевић 1962: 220), Ј. Силића, И. Прањковића (Силић–Прањковић 2005), П. Мразовић (Мразовић 2009: 614) такве реченице називају још и модалним реченицама.

7 Ту постоји познати термилошки проблем да ли се у сложеној реченици налазе просте реченице или те предикативне јединице треба друкчије називати, но на том проблему се нећемо посебно задржавати.

8 Секундарни извор – за старију хрв. литературу (Вукојевић 1998: 189).

међу њима.⁹ С друге стране, С. Секереш предлаже да све такве реченице зовемо поредбеним зато што се у начинским реченицама много више изриче поређење него у поредбеним (Секереш 1955: 64).

У граматички Станојчић–Поповић наведене су само поредбене реченице. Аутор напомиње да се овакве реченице често називају и начинским реченицама; међутим, боље их је звати само поредбеним реченицама јер постоје и друге реченице које карактеришу начин (и меру), нпр. последичне. (Станојчић–Поповић 2008: 333).

И у неким ранијим радовима говорили смо о томе да би реченице које се традиционално одређују као начинске и поредбене или као начинскопоредбене или поредбено-начинске требало одредити као поредбене. У таквим реченицама поредбено значење је доминантније од начинског.¹⁰ Наиме, и међу оним реченицама које се традиционално одређују као начинске, начинско значење је изразито само тада када је реч о глаголским поредбеним реченицама, о реченицама с глаголским предикатом (када се пореде две радње). У таквим реченицама долази до начинско-поредбене хомонимије. У придевским, именичким и прилошким поредбеним реченицама нема начинског значења и у тим реченицама нема начинско-поредбене хомонимије, што се може видети кроз примере:

(1) Нема ничега тако скогрудог и искључивог као *што* је лепо уређени врт праведника. (Добрило Ненадић, *Дорошеј*, www.ask.rs)

(2) Једно време је право трзаје као *да* ће да устане. (Добрило Ненадић, *Дорошеј*, www.ask.rs)

(3) А синове волиш као *што* се воле брзи коњи... кад су најбржи у селу. (Добрица Ћосић, *Корени*, www.ask.rs)

(4) Катићеве комшије куну се у децу да се око поноћи из подрума чује звецкање и трескање и цика као *кад* се женска деца голицају. (Добрица Ћосић, *Корени*, www.ask.rs)

(5) Ради како најбоље уме. (Добрица Ћосић, *Корени*, www.ask.rs)

(6) Издржао је више од свих, *колико* и Аћим Катић. (Добрица Ћосић, *Корени*, www.ask.rs)

Треба нагласити да се и у глаголским поредбеним реченицама чешће упоређују степени каквоће или количине радње него сами глаголи (посебно у реченицама са везницима *колико*).¹¹ Поредбене реченице с компаративом или компаративу сличним јединицама не подлежу сумњи. Нпр.

(7) Платићу ти више *него што* заслужујеш. (Добрица Ћосић, *Корени*, www.ask.rs)

(8) *Putovali smo u Rijeku i Zadar. Dočekali su nas tamo sa mnogo kvalitetnijom košarkom nego što smo je mi igrali.* (Политика 2002. www.korpus.matf.bg.ac.rs)

9 В. у Лалевић 1962: 220. и у Петровић 1976: 47.

10 То не значи да у њима не постоји и квалификативно значење али у мањој мери (и само контекстуално условљено), што је сагласно са тумачењем заступљеним у Граматички Станојчић–Поповић, а такво тумачење разрађује Лука Вукојевић у раду „Poredbene rečenice – vrsta načinskih ili poseban strukturno-semantički tip?“ (Вукојевић 1998: 189).

11 Више о систему сложених реченица са поредбеном клаузом в. у Николић 2011.

(9) Svaki me mišić boli. Jedva držim dete u naručju. Više ga oslanjam na krilo nego što ga olabavljenim rukama držim. Nastavljamo put. (Божовић, Саша, Теби, моја Долорес. Београд: Четврти јул. 1984. www.korpus.matf.bg.ac.rs)

Павица Мразовић у својој граматици истиче компоненту поређења међу начинским реченицама, те издваја подврсту начинских реченица – поредбене реченице којима се „poredi način vršenja radnje u nadređenoj sa onim u podređenoj rečenici.“ (Мразовић 2009: 614)¹²:

Мишљења смо да су тзв. начинско-поредбене реченице, реченице уведене везницима као *ишћо*, *као да*, *како* и сл. подтип поредбених реченица, са, додуше, великим степеном присуства семантичке категорије квалификативности, посебно у онима којима се пореди предикација главне реченице. Због тога те поредбене реченице изузимамо из овог истраживања. Међутим важно је рећи зашто се квалификативност доводи у везу са поређењем. Један од синтаксички релевантних семантичких параметара када је реч о поредбеним реченицама јесте управо квалификативност јер један од основа срачњавања је *начин* реализације корелативних радњи.¹³

Занимљиво је то да су реченице са значењем начина а уведене везничким изразима *ишћо да*, *ишћо ишћо*, *ишћиме да/ишћо*, *на ишћи начин да/ишћо* врло ретко биле предмет проучавања српских и хрватских синтаксичара. Такве се реченице у литератури (када се спомињу) обично традиционално називају *начинско-инструменталнима*. Наша полазна претпоставка била је да су (само) те реченице праве начинске реченице јер у њима доминира квалификативно значење, да су управо такве реченице праве начинске и само начинске реченице. Међутим, ту се јавља наредни проблем.

2.2. То је проблем **раздвајања начинских и последичних реченица**. Ово питање најчешће је било занемаривано у граматицама, али у *Граматици српског језика* Љ. Поповића и Ж. Станојчића постоји мишљење да су последичне реченице једна врста начинских реченица. Аутори дефинишу последичне (консекутивне) реченице као „зависне реченице којима се карактерише начин реализовања неке ситуације (истакла М. Н.) или пак квалитет или степен неке особине или појаве тиме што се исказује шта је последица тога. У вишој реченици обично постоје корелативни показни прилози *ишћо* или *ишћолико* или корелативне показне заменице *ишћав* или *ишћолики*, који показују која се компонента ситуације карактерише и тиме уводе последичну реченицу.

Зависном последичном реченицом последица се не износи као засебна појава, него као појава која карактерише компоненту више реченице. Зато су и последичне реченице једна врста начинских реченица.“¹⁴

12 „Po svom sadržaju ove rečenice najčešće izražavaju neko poređenje, jer se poredi način vršenja radnje u nadređenoj sa onim u podređenoj rečenici. Ove rečenice se javljaju samo kao subjunktorske fraze. Upotrebljavaju se sledeći subjunktori: *kao da*, *kao što*, *kao kad*, *kako*, *koliko (god)*, *ukoliko*, *već prema tome* + neka upitna reč ili *da li*. Ovo su subjunktori ekvativnih rečenica.“ (Мразовић 2009: 614)

13 Остали параметри су: квантификативност која представља основ поређења мера, односно интензитета реализације корелативних радњи, затим еквативност на основу које се радње пореде једначењем и градација помоћу које се неједначене корелативне радње оријентационо позиционирају (Павловић 2006: 31).

14 Станојчић–Поповић 2008: 333. Може се закључити да аутори начин (мада би можда боље било рећи квалификативност) сматрају надређеним у односу на последицу или нпр. поређење, те су зато, по њиховом мишљењу, и последичне и поредбене подврсте начинских реченица. Ми смо другачијег мишљења: и поредбене, и начинске, и последичне реченице су посебни формално-

С друге стране, хрватски лингвиста Лука Вукојевић, бавећи се изражавањем последичних односа у хрватском језику, такође износи проблем разграничења последичних и начинских реченица,¹⁵ и даје извесна решења.

Он полемишући с разним ауторима износи мишљење да постоји веза између ове две врсте реченица, али сматра да начински аспект ту није примаран већ да, када је реч о последичним реченицама (тог типа – који има извесне примесе начина, пре свега оне с везником *да* и корелативом *иако*)¹⁶, значење степена и мере има највећу важност. Начинске и последичне реченице се управо по томе и разликују – према могућности интензификације.¹⁷ У примерима 1–3 нема изражавања интензификације, док су примери 4–6 обележени том појавом.

- 1) Poredajte ih *tako da* ne dodiruju jedna drugu, a izvadite kada se prohlade (Вива магазин www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- 2) Radovi su birani *tako da* budu reprezentativni, a ne promotivni, a zamerka članova Saveta odnosi se na mali broj prijavljenih. (Политика 2000 www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- 3) Do sada je plan potreba rađen *tako da* zaposlene u zdravstvenim ustanovama niko nije pitao šta im treba. (Политика 2000 www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- 4) Jednog Italijana je *tako* zveknuo *da* se ovaj više nije ni probudio. (Драгослав Михаиловић, *Каг су цвешале шишке* www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- 5) Виће загрљени *tako* чврсто *да* ће им се и сузе мешати. (Булатовић, *Црвени ђе-шао леши према небу* www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- 6) Avdagin šegrt je bio *tako* bijen *da* zbog toga ne smije više da uđe kad ga zove, nego izdaleka viče: - Majstore, došo Mula Mujo iz Okrugle, čeka te u dućanu. (Иво Андрић *Ђорџан и Швабица* Gralis-Korpus: <http://www.gewi.kfunigraz.ac.at/gralis>. Стање: септембар 2010).

Најчешће се код једног типа реченица јавља могућност таквог – двоструког значења. То су реченице с везником *иако (...)* *да*.¹⁸ Зависне реченице уведене везником *иако да* могу испољавати више значења. Једно од њих је и квалификативност, односно начин. То се показује чињеницом да такве реченице могу бити одговори на питање које почиње заменичком речју *Како?* или на питање *На који начин се врши процес?* Међутим, мали је број таквих реченица у којима је то значење централно и јединствено, једва да такви примери и постоје. Углавном, у тим реченицама долази до тесног преплитања двају значења – квалификативног

семантички подтипови зависних реченица, с тим да, као што се види, често није јасно (или могуће) одвојити једне од других.

- 15 Постоји и проблем разграничавања и последичних и поредбених реченица, но то није тема овога рада па се на томе нећемо посебно задржавати.
- 16 *Тoliko да* или *шoliko...да* не могу бити начински везници.
- 17 Ту треба имати на уму да је начин посматран „само“ као начин, тј. да се под начином не подразумева нека надређена категорија која обухвата и поређење и квалитет и квантитет каквом је нпр. сматрају Станојчић–Поповић. Слажемо се с Вукојевићевом тезом да последичне реченице имају значење квантификације и интензификације за разлику од начинских где је квалификација примарно, основно значење.
- 18 На основу темељног проучавања, Л. Вукојевић запажа да „od svih hrvatskih, pa i južnoslavenskih gramatika samo Raguževa (D. Raguž *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb, 1997: 322) ima veznike *tako (da)* i *toliko (da)* i kao načinske veznike (uz posljedične *tako da* i *toliko da* veznike)“ (Vukojević 2008: 98).
Међутим, често се и код реченице са сраслом везничком групом *на њај начин да* јавља таква двосмисленост. О томе ће касније бити речи.

и консекутивног.¹⁹ Те се тако може поставити питање и: *Са којом последицом?*, али инверзијом се може показати и узрочно-последични однос.

(1) *Природа је удешена тако да јачи сатире слабијег и зато се, од постанја, одвија уништавајућа смјена побједа и пораза.* (Вук Драшковић, *Молитива*, www.korpus.matf.bg.ac.rs) [*→ Како, на који начин је удешена природа? Тако да јачи сатире слабијег; или Која је последица тога да је природа тако удешена. Последица је да јачи сатире слабијег. или Јачи сатире слабијег јер је природа тако удешена*]

(2) *Он јој узвраћа зрно, али тако да јој улепи у недра.* *Измеђају се тада и смећ и грдња.* *Грдња која не лићи на лјутњу.* (Саша Божиловић, *Теби, моја Долорес*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

(3) *На њему смо студирали, дипломирали и бранили дисертације.* *И сад, наједном, деле нас тако да се предмети које смо полагали под В и С припасти другом Факултету.* (Раде Кузмановић, *Паршија караша*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

(4) *Ударали су га по потиљку тако да се мозак расуо, и жена зацвиле.* (Саша Божиловић, *Теби, моја Долорес*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

(5) *“Do Crkvina” - одговори кратко, сигурно и одсећно.* *Одговори тако да сви ућутасмо.* *Ode.* (Саша Божиловић, *Теби, моја Долорес*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

(6) *У једном тренутку светлост пале тако да се унутрашњост цеви засветле до дна.* (Саша Божиловић, *Теби, моја Долорес*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

(7) *Држала је сукњу која јој је откривала и колена и нешто више, и била мало избоћена, тако да су јој лактови залазили у росну папрат.* *Побркале су му се мисли.* (Миодраг Булатовић, *Црвени пешао лејши према небу*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

(8) *Ко се не придржава саобраћајних прописа и тиме угрози железнички, бродски, трамвајски, тролејбуски, аутобуски саобраћај или саобраћај жичаром шако да доведе у опасност живот или тело људи или имовину већег обима, казниће се затвором од шест месеци до пет година.* (Кривични закони Републике Србије http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/akta_detalji.asp?Id=285&t=Z#)

Вукојевић наводи критеријуме на основу којих би се начинске и последичне реченице могле одвојити, који би парафразирали, укратко гласили:

1. за разлику од последичних у начинским реченицама *шако* мора бити експлицирано;
2. начинске реченице су увек нерашчлањене структуре;
3. уз глаголе се модификатор *шако* може заменити групом на *шај начин* код оба типа таквих реченица, док, ако модификатор стоји уз придев, именицу или прилог, он се може заменити само групом *до ше мере* (тачке, степена и сл.), а то је одлика последичних реченица;
4. и у последичним и у начинским реченицама могуће је заменити групу на *шај начин да* са *шако да*,²⁰
5. али је та група неодвојива од везника *да* код начинских реченица;
6. показне јединице *шај* и *шакав* у начинској модификаторској групи на *шај начин да* увек су само катафорични детерминатори и никад модификатори;
7. у начинским *шако...да* реченицама није могуће између *шако* и глагола увести прилог валоризацијског или интензификацијског значења, док је у последичним то увек могуће, па ако није експлициран, валоризацијски прилог је онда имплицитан;

19 Те бисмо такве реченице назвали *последично начинске* а ове прве – *примарно начинске*.

20 О последичним реченицама уведеним везничком групом на *шај начин да* биће касније речи.

8. заменички прилог *и*ако у начинским реченицама може модификовати само глаголе, односно предикате; не може модификовати придеве ни друге прилоге,
9. док ступањски модификатор *и*ако у последичним реченицама може, јер изражава степен њихове каквоће;
10. временски план је такав да се последица догађа након онога што ју је изазвало, а начин је укључен у временски план радње главне реченице (Vukojević 2008: 100–102).

Међутим, није лако применити ове критеријуме (што се може видети и у примерима). А и ако се тих критеријума придржавамо, није могуће, ипак, по нашем мишљењу, избећи значење квалификације, ма оно било у најмањој мери. Ипак смо мишљења да се о језику и језичким појавама обично не може говорити на основу бинарног принципа *да/не*, него према степену изражености (појаве, значења и др.), тј. на основу параметара *више/мање* користећи се при том принципом градуелности у језику и методологијом фази лингвистике.²¹

Сличну појаву имамо и код реченица уведених (сраслом) везничком групом на *и*ај начин *да*. Ове реченице такође могу одговорити на питања којима се потврђује категоријално значење начина: *Како/На који начин?* што би била потврда за постојање значења начина у тим реченицама.²²

- (1) Kučan, prema njihovoj proceni, nikada u životu nije politički previše reskirao na taj način da bi ulazio u političke sukobe u kojima bi mogao da izgubi pa je i tada mudro čutao. (Политика 2000, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (2) Nadam se da ga prva utakmica neće opteretiti na taj način da bude – sputan. (Политика 2000, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (3) Ми очекујемо да се политика коју смо водили valorизује на тај начин да се SRJ reintегрише у све институције из којих је suspendована на одређено време (Танјуг, агенцијске вести 1996, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

Међутим, у овим реченицама очигледно је и постојање последичног значења што се може показати постављањем питања са незаменичком лексемом са категоријалним значењем²³ *До какве је последице што довело?* или *Шта је што имало за последицу?* или додавањем интензификатора.

- (1) [→... nikada u životu nije politički previše reskirao da bi ulazio u političke sukobe u kojima bi mogao da izgubi pa je i tada mudro čutao, или што би имало за последицу ulazak u političke sukobe u kojima bi mogao da izgubi pa je i tada mudro čutao]
- (2) [→ Nadam se da ga prva utakmica neće opteretiti (tako, toliko, u toj meri) da bude – sputan]
- (3) [→ Ми очекујемо да се политика коју смо водили valorизује што би имало за последицу reintegraciju SRJ u sve institucije iz kojih je suspendovana na određeno vreme] и слично.

21 Радовановић 2009.

22 Само постојање лексеме са категоријалним значењем *начин* у реченици потврђује идентификовање категоријалног значења начина у реченици.

23 За нека категоријална значења и нема једног кратког заменичког питања, нпр. за последицу се ретко пита, па и тада (вероватно) најчешће у облику *До какве је последице што довело?*, *Шта је што имало за последицу?* и сл., али већ у игри је и незаменичка лексема са категоријалним значењем 'последица', што је други начин (а који не искључује основни – постављање заменичког питања) идентификовања категоријалног значења реченице.

Ако говоримо о центру и периферији категорије квалификативности у сложеним реченицама савременог српског језика, сада можемо рећи следеће: у центру категорије налазе се реченице уведене следећим везницима, односно везничким групама: *иако ишо* и *на ишај начин ишо*, док се у реченицама са везницима *иако да* и *на ишај начин да* преплићу значења квалификативности и консекутивности, тј. те реченице није лако одвојити и сврстати у групу начинских, односно последичних реченица.²⁴ То може значити да се оне налазе нешто удаљеније од центра, тј. да припадају (ближор) периферији категорије. *Тако да* реченице са значењем степена (мере и интензитета) су праве последичне реченице, док су *иако да* реченице код којих поменуто значења степена не постоје уствари начинске реченице, мада је њих много мање.

2.3. Начинске реченице у ужем смислу

Начинске реченице у ужем смислу су зависне, најчешће адвербијалне реченице уведене везничким изразима *иако ишо* и *на ишај начин ишо*.

2.3.1. Тако ишо

Реченице са везником *иако ишо* недвосмислено припадају начинским реченицама и можемо рећи да су оне граматичко средство које се налази у средишту, центру семантичке категорије квалификативности. Такве реченице могу бити реплике у дијалошком јединству с питањем које почиње заменичком речју *Како?*

- (1) Ponekad bi se našalili tako što bi novajliji ponudili da sedne na Valdovo mesto. Da ste samo to videli! (Момо Капоп, *Зое*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (2) Hoćemo li, ujače, privući Hrvate, Slovence, muslimane i ostale da podrže ustanak tako što ćemo agitovati da u Kraljevini nije bilo velikosrpske hegemonije i što ćemo im nabijati na nos Cer, Solun, Mojkovac i ostale srpske pobjede? Ili tako što ćemo ih obasipati lažima da Aleksandar (iako je mogao) nikad nije želio da stvori Veliku Srbiju? (Вук Драшковић, *Молитва*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (3) Odmah smo shvatili da kvalitet košarke moramo svakodnevno podizati, tako što ćemo učiti od boljih i iskusnijih. Nismo bili sujetni i nadmeni. Usvajali smo sve što je dobro. (*Политика* 2002, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (4) Englezi su mu se odužili tako što su jednom krilu Nacionalne galerije u Londonu dali njegovo ime. (*Политика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (5) Srednja sedmična temperatura vazduha izračunava se tako što se saberu svih 7 srednjih dnevnih temperatura, pa dobijeni zbir podeli sa 7. (Урошевић Владета, *Познавање природе и друштва за 3. разред*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (6) Jegulja se čisti tako što se umrtvi jakim udarcem u glavu. (*Велики народни кувар* www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (7) Ако аутори појединачно имају мање од 32 странице (два табака) ауторског текста, ауторство се признаје тако што се вредност монографије по-

24 Ако се говори о граматичком центру категорије, корисно је имати у виду да везници нису једини показатељи степена граматикализованости реченице. Међутим, ми везнике користимо као средство за класификацију реченица (в. напомену 2).

дели са бројем аутора. (http://www.nauka.gov.rs/cir/images/stories/pravna_akta/pravilnik_o_zvanjima.pdf)

- (8) Novčana kazna u dnevним iznosima odmerava se *tako što* se prvo utvrđuje broj dnevних iznosa, a zatim visina jednog dnevnog iznosa. (Krivični zakonik RS, http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/akta_detalji.asp?Id=285&t=Z#)

2.3.2. На *тај начин што*

Ове реченице такође могу бити одговори на питања којима се потврђује категоријално значење начина: *Како/На који начин?*

- (1) То подсећа на лекара који би да заустави крвавлjenje из ваше руке на тај начин *што ће да вас убије*. (*Politika* 2002, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (2) О томе ћемо се изјаснити 24. септембра на тај начин *што ћемо гласати за Слободана Милошевића, за изградњу, за младе генерације*. Не може се несрећа коју злочинци носе излечити на тај начин *што ћемо рећи: нисте ви то урадили. Злочинци се морају suočiti* с тим да су поčinili злочин. (*Politika* 2000, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (3) Strelac је опет био Vukić, који је лепу акцију "crno - belih" krumisao на тај начин *што је iskosa* са левој стране прецизним šuтом погодио mrežu. (*Politika* 2002, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (4) То се постиже *на тај начин што се koren šećerne repe čisti, pere i сеће* на sitне rezance, мећа с водом. (*Veliki narodni kuvar*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

Овај тип реченица често се може кондензовати помоћу партиципских група речи, као нпр.

Ponekad би се našalili *tako što* би novajliji ponudili да седне на Valdovo место. Да ste samo то videli! (К: Момо Капор, Зоџ) [→ Понекад би се нашалили *ионудивши* новајлији да...]

То подсећа на лекара који би да заустави крвавлjenje из ваше руке *на тај начин што ће да вас убије*. (*Politika* 2002) [→ То подсећа на лекара који би да заустави крвавлjenje из ваше руке *убијајући вас*]

2.4. Начинске реченице у ширем смислу.

2.4.1. О реченицама с везницима (везничким групама) *и тако да* и *на тај начин да* које су најчешће вишезначне већ је било речи. Наредни тип начинских реченица код којих се може идентификовати више категоријалних значења, јесу **начинско-инструменталне реченице**. Код њих је поред значења начина пратеће инструментално значење.

Таквим реченицама указује се на неку радњу која омогућава реализацију онога што се у надређеној реченици износи. То омогућавање (или ометање, односно спречавање реализације) врши се на изврстан начин, те се према томе ове реченице сматрају врстом начинских реченица.²⁵

Овај тип начинских реченица има у себи укључено инструментално значење, те се за њих користи традиционално назив – начинско-инструменталне реченице. Такве реченице могу бити реплике у дијалогском јединству пре свега с питањем које почиње заменичком речју али и речју *Како?*, или постављањем

25 Тако је и у Мразовић 2009: 618.

питања *На који начин?* Међутим, може се поставити и питање које почиње заменичком речју *Чиме?* што би била потврда за постојање инструменталног значења у тим реченицама.²⁶

- (1) Џинјеница да се на пронађеној урни поминје и покојников брат Исус, може се објаснити једино тиме да је потонји био позната и због нечега веома важна личност, мишљенија су француски научници. (*Економист* магазин, 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (2) Хотели су, као и приватници, повећати свој иметак тиме што би постали предузимаћи у обичним гранама трговине. Они готово никада нису успели. (*Економист* магазин, 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (3) Мислим да се гарнитурa на власти мора помирити са тим да се тиме што се изборила за власт, по аутоматизму, нашла на мети свих људи који се баве овом врстом хумора. (*Политика* 2000, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (4) Цртанје карикатура обухвата и реконструисање политичких послова тиме што се траже њихове могуће повезаности. (*Политика* 2000, www.korpus.matf.bg.ac.rs)²⁷
- (5) Један оштроуман човек изјавио је да је Солзеницин разочарао публику тиме што је уопште било шта говорио. (*Политика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (6) Тиме што су постали држављани Југославије људи нису napravили никакав квалитативни помак у социјалном смислу. (*Политика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (7) Он сматра да се „стандардноновоштокавски“ случај разликује од свих осталих управо тиме што се увијек радило о развојима одвојеним и временски и просторно и фактографски па је, по његовом мишљењу, сасвим нетачно (а помало и неукусно) говорити о разбијању, растављању, раздвајању некада тобоже јединственога језика. (Бранко Тошовић, *Контрарасивна проучавања српског језика*)

Инструменталност преузима место водећег значења када се у реченици не квалификује глаголска реч, као у примеру:

- (8) Nisam odvrtao pogled od nje, bio sam zatečen *time što*, u stvari, nisam posmatrao njene oči već delove od kojih su sastavljene. (Раде Кузмановић, *Паршија караша*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

За такав тип примера не може се поставити питање *Како/На који начин?* што је потврда за постојање значења начина у тим реченицама.

2.4.2. Тзв. **начинско-пратеће реченице** могу улазити у опсег начинских реченица иако је у њима доминантно околностно значење. Околност под којом се остварује радња надређене реченице а која се изражава овим типом реченица може бити *прашећа*, *супрошна*, *алишернашивна* или *недостпајућа*. Овим реченицама се на неки начин карактерише радња управне реченице, те се оне могу сврстати у начинске, „мада се њима ипак не одређује толико начин колико нека

26 Било би корисно рећи нешто семантичком садржају категорије *начина* и *инструментна*, као и о другим пратећим категоријалним значењима, но претресање тих питања би вероватно далеко одвело, тако да више о томе в. у Пипер 2005. Аутор, иако их посматра као независне, истиче повезаност семантичких категорија средстава и начина: „Семантичка категорија средстава (инструменталности) у систему семантичких категорија најближа је категорији начина. ... Оба та општа значења могу се посматрати као две сродне врсте квалификације“ (Пипер 2005: 710, т. 862).

27 Ово је пример „правог“ начинског значења што се потврђује немогућношћу постављања питања које почиње заменичком речју *Чиме?*

околност од које зависи карактер, смисао, значај, домашај и сл. радње управне реченице“ (Поповић 1972: 156).

2.4.2.1. Иако се околност у српском језику углавном изражава партиципском групама речи²⁸ или реченичним низом,²⁹ обрађивани материјал показује да су у српском језику и зависне подређене реченице уведене везничком скупином и *при њом* честа средства изражавања пратеће околности.³⁰

- (1) *Одрећно mrdnuh glavom i pri tom je nešto pomakoh, prislonio sam joj vrh kažiprsta na lakat ruke, desno oko je iznad njenog ramena.* (Раде Кузмановић, *Партија карата*, www.korpus.matf.bg.ac.rs) [→ помакнувши је]
- (2) *То није био никакав нарочити посао, pokreti ruku su bez greške sledili jedni druge, voda je prskala i pri tom me hladila.* (Раде Кузмановић, *Партија карата*, www.korpus.matf.bg.ac.rs) [→ расхлађујући ме]
- (3) *Mira najpre prebaci desnu preko leve noge i pri tom otkri oko deset santimetara kože iznad kolena, zatim se kratko i tiho nasmeja.* (Раде Кузмановић, *Партија карата*, www.korpus.matf.bg.ac.rs) [→ откривајући]
- (4) *1. маја у болници "Stefan Visoki" пучњавом из пиштоља усмртио је медицинску сестру Slavicu Denkić i pri tom doveo u opasnost život još sedam lica od kojih je pet ranjeno, a samo dvoje ostalo nepovređeno.* (*Полиџика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs) [→ *догодећи* или *довевши*]

Везник и који је део везничког израза (*и при њом*) сигнал је координираних напоредних конструкција, те се реченице уведене везником и *при њом* могу посматрати и у том смеру.

То није био никакав нарочити посао, pokreti ruku su bez greške sledili jedni druge, voda je prskala i pri tom me hladila. [→ вода је прскала и хладила ме]

2.4.2.2. За изражавање *суйрошних* околности користи се везник *док* који је превасходно временски субјунктор. Он задржава и временско значење, међутим, то му не смета да уједно са значењем истовремености (симултаности) поседује и значење супротности које му је секундарно.

- (1) *Dok drugi menjaju automobile, ja menjam potkošulje; dok se drugi u kafani hvataju za džep, ja se hvatam za maramicu; dok se drugi žene, ja se razvodim.* (*Полиџика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (2) *Za sastav i način biranja saveznih ustanova potrebna je saglasnost država članica, dok je za ostale ustavne odredbe neophodna dvotrecinska većina u oba doma Savezne skupštine.* (*Полиџика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

2.4.2.3. За изражавање *алтернативне* околности користи се (*на/у*)место *да/што*³¹

- (1) *Mesto da bude nagrađen – dobio otkaz.* (*Полиџика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (2) *Ja sada, mesto da budem nesrećan, treba da palim sveće od sreće.* (Бранимир Ћосић, *Два царства*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

28 Пипер 2005: 842.

29 Мразовић 2009: 619.

30 Пипер 2005: 842.

31 М. Ковачевић такве реченице назива *експективне* зависне (адвербијалне) реченице, мада се у литератури може срести и назив *суйстишувне реченице*. Код њих постоји као обавезно значење супротности (више о експективним конструкцијама в. Ковачевић 1998: 141–150).

- (3) I on, *mesto da* je pao na kolena pred nju, pomislio je: ona sada zna celu istinu. (Бранимир Ђосић, *Два царства*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (4) Umesto da uvodim jednog po jednog, odjednom sam uveo trojicu. (*Политика* 2001, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (5) Umesto da vodiš kuću i da zameniш оца, ti чуваш туђа говеда. (Миодраг Булатовић, *Црвени петио лећи према небу*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (6) Umesto da стружете ножем, šargareпу можете oprati у vreloj vodi па је потом izribati једном чистом четком (*Велики народни кувар*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (7) Umesto што beбу учуткујете тако што ћете stalно gurati cuclu у уста, покушајте да shvatite шта је detetu потребно. (*Полишикин магазин* 2002, www.korpus.matf.bg.ac.rs)

2.4.2.4. За изражавање *недостпјајуће* околности служи субјунктор *a da* + негација³²

- (1) Dobro svinjsko meso treba da bude belo, a da ne bude suviše masno. (*Велики народни кувар*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (2) Она nikad не заврши превијанје, а да не каже коју лепу рећ ranjeniku i да га не помилује. Сви смо је voleли i radovali јој се kad дође. (Саша Божиловић, *Теби, моја Долорес*, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (3) Човек може verovati у Бога, а да не pripada nijедној veroispovesti. (*Даница* 1995, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (4) Они живе у убедењу да је та музика у њиховој крви i да ће природно изаћи из њих, а да не уложе никакав напор. (*Нин* 2002, www.korpus.matf.bg.ac.rs)
- (5) Кад си за Божић долазио кући, како си смео да прођеш кроз Паланку а да не свратиш до мене? (*Добрица Ђосић, Корени*, www.ask.rs)

Ове реченице карактеристичне су по томе што су у великој мери вишесмислене и начинско значење у њима допуњено је различитим семантичким нијансама. Те су реченице комплексне, поседују и значење адверзативности, те се тако приближавају напоредним, супротним реченицама, на шта пре свега упућује супротни везник *a* који је у саставу везничке групе (*a da ne*).

2.5. Примећено је и следеће: Павица Мразовић у својој граматичи у начинске реченице уврштајује и реченице које назива *начинско-рестриктивним реченицама* за које каже да се њима „iznosi ograničavajući uslov или okolnost pod којима се ostvaruje radnja nadređene rečenice.“ (Mrazović 2009: 620) То су реченице уведене везничким групама које сачињавају рестриктори (рестриктивне партикуле) *sem, само или осим* и различити типови везника (*ако, уколико, да, што*).³³ Повезујујући начинско значење са другим различитим значењима,³⁴ Мразовић, по нашем мишљењу, непотребно укључује различите типове реченица у опсег начинских реченица. Примери које Мразовић наводи не могу се уврстити у групу начинских реченица. На пример, реченица

Ићи ћеш у позориште *само ако/уколико* будеш добар.

32 Више о овом подтипу начинских реченица в. у Поповић 1972.

33 Ове реченице, у зависности од тога да ли припадају паратакси или хипотакси, М. Ковачевић назива *ексклузивним* или *ексцезивним* реченицама. (Ковачевић 1998: 203–222), а паратаксичке структуре се традиционално називају *искључним реченицама*.

34 Није немогуће да се најразличитија значења могу појавити у начинским реченицама, и супротно, да се начинско значење очитава у различитим врстама реченица, међутим, треба бити опрезан код тумачења таквих компликованијих случајева.

ексцептивна је,³⁵ прецизније условно-ексцептивна [→нећеш ићи у позориште *осим ако* будеш добар], док је реченица

Причекај мало, *само да* закључам капију.

у основи допунска³⁶ [→ Причекај *да* закључам капију], итд. И остали примери које П. Мразовић наводи спорни су.³⁷

3. Закључци

Семантичко поље квалификативности је веома широко и пресеца се са више других категорија и семантичких поља. Ако говоримо о испољавању семантичке категорије квалификативности у систему зависнослужених реченица савременог српског језика, у центру се налазе начинске реченице у ужем смислу, зависне реченице уведене везницима *иако ишло* и *на ишај начин ишло* које су типичне начинске реченице, што значи да се налазе у центру синтаксичко-семантичке категорије и представљају средство са најјачом граматикализованашћу (начинске реченице у ужем смислу). Ближој периферији припадају зависне реченице уведене везницима и везничким изразима *иако да* и *на ишај начин да* код којих може, поред начинског, постојати и последично значење (начинско-последичне реченице). Даље, клаузе с везничким изразима *шине да* и *шине ишло*, поред начинског значења поседују и значење инструменталности (начинско-инструменталне реченице), а реченице с везницима и везничким групама *и при шом, док, (на/у)место да/ишло, а да не* поред начинског значења садрже и значења околности која може бити пратећа, супротна, алтернативна или недостајућа (начинско-пратеће реченице).

Реченице са везницима *као ишло, као да* и *како* иако често поседују начинско значење (посебно оне с везником *како*), по нашем мишљењу припадају поредбеним реченицама, а не начинским.

Може се, на крају, извести закључак да је систем начинских реченица у српском језику веома разуђен и да ће проучавање и исцрпнија класификација прелазних случајева у том систему морати да буде предмет даљих истраживања.

35 О ексцептивним и ексклузивним конструкцијама (којима у већини припадају примери Павице Мразовић) више у Ковачевић (1998: 203–222).

36 Пример је веома сложен, тако да се у њему може идентификовати и значење намере, па би се за такву реченицу могло рећи и да је допунско-финална. Три најпоузданија поступка за идентификовање категоријалних значења клауза или простих реченица јесу заменичко питање, незамењива категоријална лексика и парафраза. Проблем су, као обично, прелазни случајеви као што је овај у коме постоји спој више категоријалних значења. У таквим случајевима предност се даје значењу које је доминантније или чешће, што опет тражи посебну методологију утврђивања, нпр. анкетирање или веће тумачење контекста и др. прагматичких аспеката. Прелазне појаве не треба по сваку цену разграничавати него је боље прихватити да су прелазне, а тога је у језику много.

37 Посебно искази (реченице) са конекторском функцијом, тачније са функцијом пропозиционих конектора нпр. *Као што* је познато, оп је провео неко време у Ираку; *Сене* неких производа, *како* се наводи у данашњем саопштењу, биће ниже од досадашњих; *Кoliko* се сећам, ти никада nisi bila bolesna; *Што* се мене тице, можете путовати. Више о томе в. Петровић 1986: 119–121.

Литература:

- Барић–Лончаревић 1998: Е. Barić i Lončarević, М. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Брабец и др. 1961: I. Brabec i dr. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Zagreb.
- Вукојевић 1998: L. Vukojević, Poredbene rečenice – vrsta načinskih ili poseban strukturno-semantički tip?, *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, Rijeka, 181–193.
- Вукојевић 2008: L. Vukojević, *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Ивић 2005: М. Ивић (ред.), *Синтакса савременога српског језика: проста реченица*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Београдска књига, Институт за српски језик.
- Катичић 1986: R. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. – Zagreb.
- Ковачевић 1998: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*. – Београд: Рашка школа – Србиње: Просвјета.
- Лалевић 1962: М. Лалевић, *Синтакса српскохрватског књижевног језика*, Београд.
- Миновић 1987: М. Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole*. Sarajevo: Svjetlost.
- Мразовић 2009: P. Mrazović, *Gramatika srpskog jezika za strance, drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Николић 2011: М. Николић, *О семантичкој категорији сшашена у поредбеним реченицама*, In: 17. Конгрес савеза славистичких друштава Србије, Сокобања, 18–20. септембар 2009. године (у штампи).
- Павловић 2006: С. Павловић, Квалификативнокомпаративна клауза у старосрпској пословноправној писмености, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/2, 2006, 31–43.
- Петровић 1986: В. Петровић, Нетипичне поредбене и начинске реченице са везником као шшо. *Научни састајанак слависта у Вукове дане* (Београд). год. 15, бр. 1. 115–122.
- Пипер 2000: П. Пипер, О полицентричности семантичких категорија, *Јужнословенски филолог*. LVI/3–4, 829–840.
- Пипер 2005: П. Пипер, Категоријални комплекс квалификације и квантификације. In: *Синтакса савременога српског језика* (Предраг Пипер и др.). Београд: Београдска књига.
- Пипер 2009: П. Пипер, О семантичкој категорији степена у српској сложеној реченици. *Јужнословенски филолог* LXV. Београд. 65–87.
- Поповић 1972: Љ. Поповић, О начинским реченицама с везником (а) да, *Наш језик*, год. XIX, бр. 2–3, 155–164.
- Радовановић 2009: М. Радовановић, *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Секереш 1955: S. Sekereš, О poredbenim (načinskim) rečenicama. *Jezik* (Zagreb). – 1954–55, god. III, br. 2. 63–64.
- Силић–Прањковић 2005: J. Silić i I. Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika – za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Станојчић–Поповић 2008: Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Граматишка српског језика*, Уџбеник за средње школе, Завод за издавање уџбеника, Београд, 2008.
- Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грамашички системи и књижевнојезичка норма)* 2, Шесто издање, Београд: Научна књига.

**ADVERBIAL CLAUSES OF MANNER IN CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE
(one model of classification)**

Summary

In contemporary Serbian language status of adverbial clauses of manner is not solved completely. The main problem lays in identification and defying of them. The difference between them and other clauses semantically close to them is a part of this problem as well. Aims of the study are the following: explain status of adverbial clauses of manner and their relations to semantically similar clauses, especially to clauses of concession and clauses of comparison, and find appropriate and implementing classification of adverbial clauses of manner in contemporary Serbian language. That causes another problem, a problem of definition in the widest sense: defying one subtype of adverbial clauses from the other, in both senses – classification of subtypes and dividing meaning meaning of different semantical categories.

Key words: clauses of manner, semantical categories, contemporary Serbian language

Marina Nikolić